

З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ "ПЛАТИ – ПОДАТКИ – ПОВИННОСТІ" В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV–XVIII СТОЛІТЬ

У статті аналізується становлення номенів на позначення платіжно-грошових відносин на українських землях у XIV–XVIII століттях.

Важливим завданням історичної лексикології є опис фрагментів лексичної системи на різних етапах розвитку. Ґрунтовне дослідження еволюції й функціонування певної групи лексики представляє інтерес для вивчення становлення й розвитку лексико-семантичної мовної системи в цілому.

Аналіз окремих мікро- та макросистем лексики залишається актуальним у мовознавстві й сьогодні. Складні процеси формування семантичних груп та полів висвітлені ще далеко не повно. Численні фрагменти лексики не вивчені взагалі [1:6].

У колі наших інтересів – шляхи творення групи "плати – податки – повинності" як макросистеми загальної лексико-семантичної системи мови.

Слід зазначити, що в ряді робіт з історичної лексикології української мови, а також присвячених вивченню окремих мовних явищ аналізуються деякі слова з досліджуваної нами лексичної сфери в різних аспектах [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9].

Однак питання історії формування вказаної групи ще не було в полі зору лінгвістів.

Окремі одиниці аналізованої семантичної групи можемо спостерігати вже в перших писаних пам'ятках: **вина, куна, урок, мит, пошлина, дань** та інші [10]. Помітно активізується даний пласт лексики близько XIV ст., коли тягар податків та повинностей охоплює всі верстви населення, а мережа різноманітних платежів, мит, зборів стрімко розростається в усіх галузях господарства. Соціально-економічні реалії цієї доби спричинили активне формування відповідної номенклатури. Ці новоутворення часто виявляли прямий зв'язок із загальнонародною лексикою, на ґрунті якої вони формувалися.

До складу описуваної лексичної групи в XIV–XVIII ст. одним зі своїх лексико-семантичних варіантів уходили лексеми загальнонародної мови **поклони, коляда, подвода, дуди, безчестя, новина, невод, рана, вепрь, виход, ведро, ралець, хмель, вага, лисиця** та інші. Спеціальні й загальноновживані семантичні варіанти лексем співіснували, при цьому кожному варіанту були притаманні специфічні лексичні та синтаксичні зв'язки, дериваційні потужності. Протягом XIV–XVIII ст. тривав активний процес формування податкових номенів на основі складних лексико-семантичних і структурних змін у загальноновживаній лексиці.

Спостерігаючи активність семантичного способу творення назв оплат, повинностей, відзначаємо перевагу процесів звуження первинного загальноновживаного значення, при якому похідний лексико-семантичний варіант є завершальним етапом поступового семантичного зміщення у бік спеціалізації прямого номінативного та різних видів метонімічного перенесення, що здійснювалося під впливом асоціативних зв'язків між двома поняттями на основі їхньої подібності, суміжності.

Дієслово **переймати** в загальноновживаному значенні 'затримати, перехопити' відоме ще з правових документів доби Київської Русі: "Аже кто **перейметь** чюжь холоп..." [10:120]. У той же період на базі названого лексико-семантичного варіанта сформувалося віддієслівне утворення **пересм** – 'затримання злочинця чи холопа-утікача' [11:905]. Паралельно із вказаним розвинулося спеціальне значення лексеми **пересм**, що обслуговувало сферу грошових плат, – 'плата за перехоплення, затримання кого-небудь чи чого-небудь' [11:905; 16:233]: "Аже кто своего холопа сам досочиться... а будет посадник... и шедше увязати и, и дати ему вязебную 10 кун, а **перейма** нетуть" [10:120]; "Аже кто **перейметь** чюжь холоп и даст весть господину его, то имати ему **пересм** гривна" [12:233].

Для вираження нового поняття було використано вже існуючу мовну одиницю, семантична структура якої трансформувалася шляхом метонімічного перенесення: найменування дії → плата за цю дію.

Спеціальне значення лексеми **пересм** збереглося до XVI ст.: "...тогда мает тому, в кого челядь знашол, **пересм** дати..." [13:90].

Проте в історичному словнику староукраїнської мови XIV–XV ст. лексема **пересм** зафіксована лише в загальноновживаному значенні 'природна межа, природна границя' [20:137]. Можливо, у цей період назва **пересм** поступово витіснялася назвою **слід**, що визначала нову реалію XIV ст. – 'феодалну повинність, що полягала в розшуку і переслідуванні злодія в межах сусідської общини, відмова від якої розцінювалася як співучасть у злочині й підлягала грошовій карі' [14:359; 6:260]. Лексична одиниця **слід** широко представлена в українських пам'ятках з XIV ст. у складі спеціальних словосполучень **слід знати (гонити), слід злодійський, слід платити**.

Таким чином, у типі метонімічного перенесення засвідчуємо формування регулярної структурно-семантичної моделі: загальноновживані одиниці на означення певної дії, явища чи поняття проходили шлях спеціалізації до кінцевого значення 'вид податку' через проміжний етап 'плата за дану дію, явище, поняття' (**вага** 'зважування' → 'плата за зважування' → 'торговий збір'; **бой** 'побиття' → 'плата за побиття' → 'судовий штраф' тощо).

Отже, у процесі формування номенклатури оплат в Україні XIV–XVIII ст. номінації часто знаходили своє вираження не в нових словах, а в розвитку семантичної структури загальноновживаних слів, головним чином слов'янського походження, що зумовлювало продуктивність різних видів семантичної деривації.

На формуванні деяких номенів описуваної групи позначився процес семантичної аналогії. Саме в таких відношеннях перебувають спеціальні лексико-семантичні варіанти лексем *старина*, *давність* – *новина*. Слова *старина*, *давність* у пам'ятках уживалися на позначення плат, що стягувалися протягом тривалого часу. Завдяки закріпленню цих одиниць за певною парадигмою, усталенню синтагматичних зв'язків на базі переносного метафоричного вживання сформувалося нове значення, що зафіксовано в лексикографічних матеріалах – 'споконвічний податок', 'податок узагалі' [15:494–495;16:VI]. Нововведені ж податки, на відміну від звичних, як правило, потребували конкретних диференційованих назв, таким чином, не було логічної потреби в узагальнюючій номінації. Отже, співвідносний лексико-семантичний варіант слова *новина* 'нові податки' виник не в результаті природного розвитку власної семантичної структури, а за смисловою аналогією: "...не стерпети *новинъ*, которые на насъ берутъ" [17:62]; "...тоѣ *новины* брати для огню" (плата за використання вогню вночі) [18:3]; "...*новин* не маєт встановляти" [17:72]. Варто зазначити, що ми не виключаємо впливу комплексу факторів на формування даного значення (лексичної, синтаксичної закріпленості в тому числі), проте, на нашу думку, визначальним тут був процес семантичної аналогії.

Номенклатура назв повинностей та податків XIV–XVIII ст. була представлена також численними субстантивними-ад'єктивними словосполученнями: *мито скуряне* [19:93], *мито скопне* [19:66], *грош пропойний* [19:66], *робота замкова* [17:115], *служба писаная* [17:9], *лови боброві* [20:119], *пенязи капицзные* [13:34], *дяклы овсяные* [17:67], *мерки солодовые* [19:90], *мыто горшковое* [19:122], *корчемный плат* [20:589], *десятины медовыхъ* [21:10] тощо.

Подібні словосполучення являли собою цілісну смислову єдність на позначення певного конкретного виду побору і служили в окремих випадках лексичною основою процесу субстантивації. Для досліджуваної групи спосіб субстантивації став провідним. Проте перехід до сфери іменника здійснювався різними способами. У вищезгаданому випадку формування номінативної одиниці відбувалося шляхом еліптичної конденсації синтагми:

померное (видове значення, конкретна ознака) + *мито* (загальнородове значення, поняття предметності)
 —————> *померное* (злиття обох значень, поняття предметності та ознаки)

Тут спостерігаємо збереження субстантиватом роду означуваного іменника. Форма середнього роду субстантивованих назв даної групи, як слушно зауважує Д. Гринчишин, є структурно зумовленою [4:79]. Однак частіше в досліджуваній лексичній системі фіксуємо субстантивати, що не зберігають роду первинних означуваних слів. Назви плат послідовно вживаються у формі середнього роду, хоча мотивуючий прикметник-означення був чоловічого чи жіночого роду або мав форму множини: *покуховные гроши* – *покуховное*, *поворотная дань* – *поворотное*, *пенязи чиншовые* – *чиншовое*, *десятина рыбная* – *рыбное*, *плат квитовий* – *квитове* й численні інші.

Як у сучасній, так і в історичній граматиці, форми середнього роду кваліфікують як виразники абстрагованих понять [8:8]. Очевидно, найменування поборів навіть у їхній диференціації ближче стоять до абстрактної, ніж до конкретної предметності. Соціально-економічні поняття включаються до лексики узагальненого характеру, оскільки виражають певні загальні процеси, явища у сфері соціально-економічних відношень.

Проте для окремих субстантиватів не зареєстровано синонімічних субстантивно-ад'єктивних словосполучень, що могли б бути основою семантичної конденсації. Можливо, у таких випадках дериваційний процес субстантивації здійснювався безпосередньо від прикметників у їхньому загальноновживаному значенні. Якщо при семантичному стягненні відбувалася зміна лексико-граматичної категорії слова, а звуження семантичної структури прикметника було зафіксоване вже в аналітичній назві, то при утворенні субстантиватів безпосередньо від прикметників у первинному значенні відбувався більш складний процес, що включав і одночасну семантичну деривацію зі звуженням, спеціалізацією основного значення, і зміну лексико-граматичної категорії. Таким чином, від прикметників у первинному значенні утворилися субстантивати *волочобне* [18:91], *месячное* [21:192], *огурне* [13:48], *жалобливое* [21:171], *ланове* [22:127], *лоевое* [23:103], *шляхове* [20:603], *складове* [24:873] та інші.

У досліджуваному лексичному фрагменті ми фіксуємо ще й такий спосіб творення субстантиватів, що є специфічним для періоду XIV–XVIII ст. й поширеним саме в групі "плати – податки – повинності". Це утворення субстантиватів середнього роду на базі спеціального лексико-семантичного варіанта іменника як результат ліквідації багатозначності, омонімії й формування регулярних відношень у макросистемі. Складна взаємодія загальноновживаних і спеціалізованих лексико-семантичних варіантів лексеми призводила до витіснення спеціального значення й заміни його новою структурно-граматичною формою в тому ж значенні:

вязба:	1)'зв'язування'			
	2)'плата за зв'язування засудженого'	→	вязчее	'плата за зв'язування засудженого'
потуги:	1)'важкі спроби, намагання'			

	2) 'сукупність повинностей, оброків'	→	<i>потужное</i>	'плати, повинності, оброки'

Очевидною є тенденція до однотипного структурно-граматичного вираження номінативних одиниць у межах макросистеми. Протягом XIV–XVIII ст. спосіб субстантивації набув характеру регулярності та продуктивності в семантичній групі "плати – податки – повинності".

Таким чином, лексико-семантична група на означення плат, податків, повинностей в українській мові XIV–XVIII ст. поповнювалася, головним чином, за рахунок власних мовних ресурсів. Шляхи формування були чітко визначеними й окресленими. Одиниці даної макросистеми являли собою усталене словосполучення, субстантиват або загальноновживане слово з дещо звуженою чи трансформованою семантичною структурою. Характерною визначаємо ту особливість, що потенційна твірна одиниця могла реалізовувати себе як спеціальна назва за будь-якою виробленою схемою. Ці спільнокореневі утворення функціонували паралельно, виступали як абсолютно тотожні і взаємозамінні, без виразної тенденції до домінантності:

Загальноновживане слово у спеціальному лексико-семантичному варіанті	Субстантивно-атрибутивне словосполучення	Субстантиват
	покуховные гроши	покуховное
	служба писаная	писчее
	мито скопное	скопное
куница	дань куничная	куничное
сторожа	служба сторожевая	сторожевое
десятина	десятое дерево	десятое
закос	закосная пошлина	закосное
вязба		вязчее
сокол	сокольная служба	сокольное
	мито мостове	мостове
	грош пропойный	пропойне
перевоз		перевозне

"...до того отъ солодового, броварного и *сторожового* ихъ волными чиню..." (1598 р.) [17:278]; "Такежъ вызволяемъ ихъ отъ *сторожи*..." (1552 р.) [17:136].

Таким чином, макросистема "плати – податки – повинності" відображає загальні закономірності становлення усієї лексико-семантичної системи української мови XIV–XVIII ст. і в той же час виявляє властиві тільки їй риси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. Німчук. – К., 1992. – 413 с.
- Батюк Л.І. Лексика літопису Самовидця // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1959. – Т. 1. – С. 24–36.
- Гринчишин Д.Г. Із спостережень над адміністративно-юридичною лексикою в українських грамотах XIV–XV ст. // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1962. – Т. 5. – С. 31–52.
- Гринчишин Д.Г. Явище субстантивації в українській мові / Д. Гринчишин. – К., 1965. – 112 с.
- З історії української лексикології. – К., 1980. – 263 с.
- Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К., 1983. – 743 с.
- Керницький І.М. Судово-адміністративна і суспільно-економічна лексика "Війтівських книг" XVI–XVII ст. с. Одрехови, кол. Солоцького повіту на Лемківщині // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1964. – Т. 6. – С. 91–108.
- Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XIV – першої пол. XVII ст. – К., 1991.
- Українська історична та діалектна лексика. – К., 1985. – 164 с.
- Правда русская пространной редакции // Памятники русского права. – М., 1952. – Вып. 1. – 288 с.
- Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка. В 3 т. Т.2 / И. Срезневский. – СПб., 1895. – 1802 с.
- Кочин Г.Е. Материалы для терминологического словаря Древней России / Г. Кочин. – М.; Л., 1937. – 487 с.
- Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVII вв. – Л., 1936. – 153 с.
- Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. В 2 т. Т.2. – К., 1978. – 591 с.
- Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка. В 3 т. Т.3 / И. Срезневский. – СПб., 1903. – 1684, 272. – 13 с.
- Акты литовской метрики. – Варшава, 1896. – Т. 1. – Вып 1–2. – LV 169. – 200 с.
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб, 1863. – Т. 1. – 320 с.
- Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1848. – Т. 2. – III, 405, 15. – 13 с.
- Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990. – 405 с.
- Архив Юго-Западной России. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – 647 с.
- Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. – К., 1976. – 416 с.
- Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – К., 1981. – 316 с.
- Грамоти XIV ст. – К., 1974. – 255 с.
- Желеховский С. Малорусско-немецкий словарь / С. Желеховский. – Львов, 1886. – Т 1–2. – 1117 с.

Матеріал надійшов до редакції 16.12.2003 р.

Крехно Т.И. Из истории формирования лексико-семантической группы "платы – налоги – повинности" в украинском языке XIV–XVIII столетий.

В статье анализируется становление номенов на обозначение платежно-денежных отношений на украинских землях в XIV–XVIII столетиях.

Krehno T.I. From the History of Formation of the Lexical and Semantic Group "Salary – Taxes – Obligations " in the Ukrainian Language of XIV–XVIII Centuries.

The article analyses the influence of nomens on identification of the pay-money relations on the Ukrainian lands in XIV–XVIII centuries.